

Баланс інтересів як принцип консенсусної демократії: до постановки проблеми

Юрій МІРОШНИЧЕНКО,
доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного,
муніципального і міжнародного права юридичного факультету
ХНУ імені В. Н. Каразіна, народний депутат України

У 2012 році доктор історичних наук Анатолій Стьопін зазначив: «Якщо неупереджено поглянути на наше минуле, то здається, що протягом всієї історії українцям бракувало саме консенсусного підходу для успішного розв'язання багатьох нагальних проблем свого політичного життя, бракувало уміння домовлятися та об'єднуватися». Далі науковець висловлює сподівання, що «задня свого самозбереження Україна в середньостроковій перспективі розвиватиметься саме шляхом консенсусної демократії, співпраці різних політичних сил, узгодження їхніх інтересів, досягнення конструктивних домовленостей, консолідації політичної еліти і всього суспільства. Нинішня політична реальність просто підштовхує нас до такого шляху... Втім, це питання настільки складне, що його успішне вирішення неможливе без активної участі всіх політичних сил та відповідальної і конструктивної позиції кожного громадянина України» [1].

Підтримуючи ці влучні та надзвичайно актуальні сьогодні слова й продовжуючи серію наукових статей, присвячених становленню в Україні консенсусної демократії, у цій статті вважаю за потрібне окреслити та актуалізувати питання і проблеми, що стосуються такої важливої умови консенсусу, як баланс інтересів.

Тему співвідношення приватних і публічних інтересів у різних сферах життєдіяльності суспільства досліджували, наприклад, О. Вінник, А. Довгерт, О. Клименко, В. Сіренко, В. Копейчиков, А. Колодій, В. Щербина та багато інших науковців. Проте питання саме «балансу» інтересів, проблем і механізмів його забезпечення (дотримання) залишається мало дослідженим. Сьогодні «сучасні науковці звертають увагу на той факт, що критерії встановлення балансу публічних і приватних інтересів, як і дисбалансу цих інтересів, не тільки не визначені в законодавстві, а й недостатньо вивчені в літературі» [2, с. 53]. І така ситуація є зрозумілою, бо в нашому історичному розвитку доволі тривалий час панувала радянська система управління суспільством, за якої під час конфлікту (чи конкуренції) приватних і публічних інтересів питання про їх збалансування в принципі не могло стояти, оскільки публічні (загальносуспільні) інтереси завжди мали пріоритет. Це можна пояснити тим, що саме законодавство, з якого витікає і на якому ґрунтується приватний інтерес, ініціатива та сво-

бода було фактично знищене. Так, зокрема, відомий російський учений-правознавець С. Алексєєв пише, що (мовою оригіналу) «... при выработке в начале 1922 г. проекта Гражданского кодекса РСФСР вождь Коммунистической партии Ленин в секретном (секретном!) письме к тогдашнему наркомюсту Курскому писал, что нужно выработать «новое гражданское право, новое отношение к «частным» договорам и т. п.». И дальше следовали слова, которые стали идеологической установкой для полного отрицания в советской идеологии частного права вообще: «Мы ничего «частного» не признаем, для нас все в области хозяйства есть публично-правовое, а не частное». «Отсюда, – продолжает Ленин, – расширить применение государственного вмешательства в «частноправовые» отношения, расширить право отменять «частные» договоры, применять не *corpus juris romani* к «гражданским правоотношениям», а наше революционное правосознание... (вот когда началась вся политика откровенной лжи в советском праве!)» [3, с. 91]. Наслідком такої політики стало те, що «... в російському соціалістичному суспільстві почало діяти цивільне законодавство, котре, однак, у супереч будь-якій соціалній і юридичній логіці не було приватним правом у буквальному й повному значенні цього поняття» [3, с. 90].

Порушуючи питання про баланс інтересів як ознаку консенсусної демократії, ми не повинні обмежува-

тися виключно питанням балансу публічних і приватних інтересів. Питання набагато ширше й включає в себе також баланс *інтересів* та *прав* приватних осіб, баланс прав і обов'язків суб'єктів конкретних правовідносин, баланс інтересів і конституційних свобод громадян, баланс між конституційними правами і конституційними принципами тощо. Так, наприклад, особиста законотворча практика автора дає змогу стверджувати, що в нашому суспільстві ще не встановлений чіткий баланс між забезпеченням конституційного права громадян на свободу світогляду і віросповідання, конституційним принципом рівності («не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками ... релігійних та інших переконань...») та конституційним принципом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (ст. 35 Основного Закону). Фактично, якщо ми говоримо про законотворчу та законодавчу діяльність, то очевидним є те, що будь-який законопроект (закон) має не лише бути спрямований на забезпечення прав людини, а й не порушувати права та інтереси всього суспільства чи держави. Так само й під час ухвалення правозастосовних актів повинен бути дотриманий баланс прав, свобод та інтересів всіх суб'єктів, яких стосується відповідне рішення.

Слід також акцентувати увагу на тому, що всі зазначені питання мають не якесь виключно теоретичне спрямування, а є надзвичайно важливим практичним завданням сьо-

годення всіх суб'єктів владних відносин та реальною сучасною щоденною практикою нашого життя (що, власне, далі й буде висвітлено), адже ми свідомо чи несвідомо, але постійно й щоденно змушені шукати і досягати балансу інтересів як у процесі повсякденного побутового життя, так і під час укладання договорів чи виконання професійних завдань (у тому числі на державній службі та у сфері законодавчої діяльності). Водночас навряд чи хтось може з упевненістю сказати, що в усіх положеннях законодавства України (законах і підзаконних актах) завжди дотримано баланс інтересів учасників конкретних суспільних відносин, баланс інтересів одних і прав та свобод інших, а також баланс приватних і публічних інтересів (інтересів територіальних громад, всього українського народу, держави).

Навпаки, саме дисбаланс (недотримання, порушення балансу) інтересів у вже нібито врегульованих суспільних відносинах дуже часто є підставою для напрацювання нових законодавчих ініціатив. Так, можна згадати Концепцію Загальнодержавної програми розвитку конкуренції на 2014–2024 роки, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України № 690-р від 19.09.2012 р., в якій однією з основних причин низького рівня розвитку конкуренції визнано «низьку ефективність державного регулювання у сфері природних монополій та інших монополізованих ринків, що призводить до *недотримання балансу інтересів споживачів і суспільства, з одного боку, та об'єктів такого регулювання, з другого боку*». У Стратегії реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України № 867-р від 31.10.2012 р., також визнано, що *баланс прав та обов'язків фінансових установ і споживачів фінансових послуг постійно порушується* внаслідок як законодавчих ініціатив, що посилюють позиції однієї сторони за рахунок іншої, так і практики реалізації фінансових послуг, що формується без урахування необхідності поважати інших учасників ринків, дотримання їхніх прав та інтересів. Це призводить до упередженого ставлення споживачів фінансових послуг до фінансових установ, небажання населення користуватися фінансовими послугами без крайньої потреби та підриває довіру до фінансового сектору держави загалом. У Стратегії далі зазначено, що метою реформування системи за-

хисту прав споживачів на ринках фінансових послуг є *забезпечення балансу прав і обов'язків фінансових установ і споживачів фінансових послуг*.

Відомі науковці В. Тацій та Ю. Тодика наголошують, що завданням саме юридичної науки є «запропонувати ефективні механізми і юридичні засоби раціонального поєднання суспільних та особистих інтересів, вирішення конфліктів між реалізацією прав людини і додержанням суспільних інтересів» [4, с. 6]. А російський учений-юрист А. П'янкова зазначає, що словосполучення «баланс інтересів» в актах Конституційного Суду Російської Федерації вживається 555 разів [5, с. 5].

Насправді для відчуття важливості, практичної значущості та з метою актуалізації питання необхідності забезпечення балансу інтересів не потрібно багато зусиль і часу. Варто навести цитати лише з одного Рішення Європейського суду з прав людини від 11 лютого 2011 року у справі «Дубецька та інші проти України» (далі – Рішення)², яке є показовим у порушеному питанні. Так, доволі детально і ґрунтовно проаналізувавши й оцінивши всі обставини справи, суд у п. 124 Рішення зазначив, що «залишається визначити, **чи дотримала держава, забезпечуючи права заявників, справедливий баланс між конкуруючими інтересами заявників і суспільства загалом**, як цього вимагає пункт 2 статті 8» (йдеться про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод). Водночас, як зазначено у п. 125 Рішення, «заявники стверджували, що держава, вирішуючи їхні екологічні проблеми, *не дотримала справедливого балансу між їхніми інтересами та інтересами суспільства*». У п. 139 Рішення зазначено, що «загалом, держава, яка стикнулася зі **складним завданням дотримання балансу між екологічними та економічними проблемами**, що стосувалися діяльності шахти та фабрики, належним чином розглянула інтереси заявників та суспільства при їх вирішенні». Проте вже в п. 141 Рішення суд зазначив, що «у справах, які стосуються екологічних питань, державі мають надаватися широкі межі розсуду та можливість вибору між різними способами та засобами дотримання своїх зобов'язань. **Основне питання суду** полягає в тому, *чи вдалося державі дотримати справедливого балансу між конкуруючими інтересами осіб, що зазнали впливу, та суспільства в цілому...*». У п. 144 за-

значено, що «оскільки призначення Конвенції – захищати **реальні права людини, а не ілюзорні, справедливий баланс між різними інтересами**, що розглядаються, може бути порушено не тільки тоді, коли відсутні положення для захисту гарантованих прав, а й коли їх не дотримуються належним чином ...». У п. 156 Рішення суд зазначив, що «в цій справі було порушено статтю 8 Конвенції». І, насамкінець, у резолютивній частині Рішення зазначено, що «за цих підстав суд одноголосно ... постановляє, що ... протягом трьох місяців з дня, коли рішення набуде статусу остаточного відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції, держава-відповідач повинна сплатити: (i) першому, другому, третьому, четвертому та п'ятому заявнику солідарно 32000 (тридцять дві тисячі) євро; (ii) сьомому, восьмому, дев'ятому, десятому та одинадцятому заявнику солідарно 33000 (тридцять три тисячі) євро, які мають бути конвертовані в національну валюту держави-відповідача за курсом на день здійснення платежу, плюс будь-який податок, котрий може бути стягнуто з цих сум; (b) зі спливом зазначеного тримісячного строку й до повного розрахунку на вищезазначені суми нараховуватиметься простий відсоток (*simple interest*) у розмірі граничної позикової ставки Європейського центрального банку, яка діятиме в цей період, плюс три відсоткові пункти».

Гадаю, зазначені вище суми коштів, які держава зобов'язана відшкодувати позивачам за «недотримання справедливого балансу», повинні змусити задуматися не тільки всіх суб'єктів владних повноважень (маю на увазі абсолютно всіх громадян України, які так чи інакше дотичні до ухвалення будь-яких владних рішень), а й кожного пересічного громадянина (адже йдеться про виплати з Державного бюджету України). Тут, до речі, можна було б поставити зустрічне запитання (не як претензії суддям Європейського суду з прав людини, а як предмет подальших наукових розробок): чи дотримано в самому рішенні суду справедливий баланс між приватними інтересами позивачів та інтересами всього українського народу? У цьому запитанні йдеться не про суть рішення, а про розмір відшкодування, адже ці кошти могли бути в подальшому спрямовані, наприклад, на усунення чи зменшення екологічної шкоди іншим громадянам або, наприклад, закупівлю обладнання для лікування тяжких хвороб тощо.

¹Згадані в цій статті нормативно-правові акти України взяті з офіційного веб-сайта Верховної Ради України в останній редакції і подаються без посилання.

²Тексти рішень Європейського суду з прав людини взяті з офіційних джерел і подаються без посилання.

Так чи інакше, а принцип «справедливого балансу інтересів» застосований не в одному десятку рішень Європейського суду з прав людини, зокрема в більш ніж 10 справах «проти України» (згідно з пошуковою системою «ЛІГА:ЗАКОН»). Окрім того, очевидно, під впливом відповідних рішень Європейського суду з прав людини Вищий адміністративний суд України також висловив позицію, що, вирішуючи справи щодо обмежень у реалізації права громадян на мирні зібрання, суд повинен виходити з дотримання *справедливого балансу* між забезпеченням безпеки національних інтересів і громадського порядку та забезпеченням дотримання прав громадян, гарантованих Конституцією України³. До речі, згідно з п. 8 ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони ... «пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія)».

Для справедливості та надання додаткової інформації щодо різноманітності можливих варіацій порушення «балансу інтересів» варто зазначити, що аналогічні рішення Європейського суду з прав людини виносяться не лише у справах проти України, а й у справах проти Росії (щодо *забезпечення справедливої рівноваги між конкуруючими інтересами різних приватних осіб*), Сполученого Королівства (щодо *справедливого балансу між конкуруючими приватним та загальним інтересом*), Італії (щодо *справедливого балансу між вимогами щодо забезпечення публічного інтересу та правом заявника на володіння майном*), Австрії (про необхідність дотримання належного балансу між вимогами захисту репутації і вимогами свободи слова), Швеції (щодо *справедливого балансу між необхідністю запобігання поширенню інфекції, з одного боку, та правом заявника на свободу*), Німеччини (щодо *справедливого балансу між правом на повагу до приватного життя публічної особи, свободою вираження поглядів з боку преси та правом громадськості на інформацію*), Мальти (щодо *справедливого балансу між загальним інтересом забезпечення правової певності сімейних відносин та правом заявника отримати судовий перегляд презумпції батьківства*), а

також Швейцарії, Румунії, Болгарії, Португалії, Франції, Латвії, Кіпру та Польщі.

Продовжуючи розгляд цього питання, варто нагадати, що ще у 1983 році Парламентська Асамблея Ради Європи у резолюції «Про принципи демократії» чітко записала, що демократична система *«має бути здатною забезпечити таку рівновагу між вимогами «загальносуспільного інтересу» та вимогами захисту основоположних прав кожної особи, як це визначено Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»* [6, с. 176].

Отже, Україна, як демократична держава (ст. 1 Конституції України), «має бути здатною» забезпечувати відповідний баланс різноманітних інтересів. А те, що в суспільстві існує велика кількість таких інтересів, засвідчує навіть побіжний огляд Основного Закону України, що оперує такими категоріями, як «національні інтереси» (ст. 18), «інтереси національної безпеки» (ч. 2 ст. 32; ст. 34, ч. 1 ст. 36), «інтереси охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення» (ст. 35), «політичні, економічні, соціальні, культурні та інші інтереси» (ч. 1 ст. 36), «трудові та соціально-економічні права та інтереси», «спільні інтереси за родом професійної діяльності» (ч. 3 ст. 36), «інтереси національної безпеки та громадського порядку» (ст. 39), «інтереси суспільства» (ч. 7 ст. 41), «економічні і соціальні інтереси» (ч. 1 ст. 44), «моральні і матеріальні інтереси» (ст. 54), «інтереси усіх співвітчизників» (ч. 3 ст. 79; ч. 4 ст. 104), «суспільний інтерес» (ч. 4 ст. 89), «інтереси громадянина або держави» (п. 2 ч. 1 ст. 121), «професійні інтереси суддів» (ч. 6 ст. 127), «спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст» (ч. 4 ст. 140).

Під час дискусії щодо необхідності досягнення балансу інтересів у конкретних суспільних відносинах завжди варто пам'ятати, що інтерес може бути як охоронюваним законом, правоохоронюваним, законним, так і незаконним, тобто таким, що не захищається ні законом, ні правом, не повинен задовольнятися чи забезпечуватися ними, оскільки такий інтерес спрямований на ущемлення прав і свобод інших фізичних і юридичних осіб, обмежує захищені Конституцією та законами України інтереси суспільства, держави чи «усіх співвітчизників» або не відповідає Конституції чи законам України, загальноновизнаним принципам права» [абз. 3 п. 3.5 мотивувальної частини Рішення Конституційного

Суду № 18-рп/2004 від 01.12.2004 р. (справа про *охоронюваний законом інтерес*)]. Однак в абз. 4 п. 3.5 мотивувальної частини згаданого рішення Конституційний Суд звернув увагу на те, що «конфлікт інтересів притаманний не тільки правовим і неправовим інтересам, а й конгломерату власне законних, охоронюваних законом і правом інтересів. Ідеться про виключно легітимні, але конкуруючі інтереси покупця і продавця, боржника і кредитора, наймача і наймодавця, споживача і товаровиробника, прокурора і адвоката, слідчого і підозрюваного тощо. Певною конфліктністю характеризуються й охоронювані законом та правом інтереси громадянина і держави, особи і суспільства, акціонера і акціонерного товариства, національні і загальнолюдські, приватні і публічні тощо».

Говорячи про **правові** засади, які повинні спонукати суб'єктів правовідносин до пошуку балансу інтересів, варто згадати про такі нормативно-правові акти (й почати, звісно, з Основного Закону України).

Так, кожен народний депутат України і обраний народом Президент України присягаються «виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників» (ч. 3 ст. 79, ч. 4 ст. 104 Конституції України), що апіорі передбачає необхідність постійного пошуку балансу різноманітних інтересів парламентської більшості і меншості (опозиції), громадянського суспільства і держави, громадянина України та іноземця, територіальних громад і всього українського народу тощо. Крім того, якщо уважно проаналізувати наш Основний Закон, то можна чітко простежити намагання розробників Конституції закласти в її положення норми, які в подальшому мали б забезпечувати відповідний баланс у багатьох питаннях суспільного життя. Так, згідно з ч. 2 ст. 10 Конституції держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, а згідно з ч. 3 цієї статті в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України. Держава також сприяє вивченню мов міжнародного спілкування (ч. 3 цієї статті). Аналогічно, у ст. 11 Основного Закону простежується намагання забезпечити баланс інтересів української нації та корінних народів і національних меншин України.

Ст. 23 Конституції України також є яскравим прикладом необхідності дотримання балансу прав, свобод і обов'язків людей: «Кожна людина

³ З Довідки Вищого адміністративного суду України від 1 квітня 2012 року щодо вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010–2011 років справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо).

має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

У ч. 2 ст. 2 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» одним із принципів, на яких ґрунтується внутрішня політика Української держави, визнано «забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів». А в ч. 1 ст. 4 цього закону серед основних засад внутрішньої політики у сферах розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів згадується «**гармонізація загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів**».

«Поєднання місцевих і державних інтересів» є як одним із принципів місцевого самоврядування згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 4), так і одним із основних принципів здійснення служби в органах місцевого самоврядування згідно із Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (ч. 1 ст. 4).

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» одним із принципів державної регуляторної політики є «збалансованість», тобто забезпечення в регуляторній діяльності балансу інтересів суб'єктів господарювання, громадян та держави».

У ч. 1 ст. 26 Закону України «Про засади функціонування ринку електричної енергії України» згадано про необхідність *формування узгодженої позиції суб'єктів ринку під час розробки нормативних документів*, що регулюють функціонування ринку електричної енергії, для стимулювання конкуренції та *дотримання балансу інтересів виробників, електропостачальників та споживачів електричної енергії*.

До ідеї необхідності забезпечення балансу інтересів не раз звертається у своїх рішеннях і Конституційний Суд України. Так, зокрема, у п. 3.2 мотивувальної частини Рішення № 2-рп/2013 від 29.05.2013 р. він зазначає, що в аспекті конституційного подання термін «строк» як правова категорія встановлення періодичності проведення виборів означає обмеження юридично значущих дій та правовідносин у часі з метою *забезпечення балансу публічних інтересів держави, інтересів територіальних громад та конституційних прав і свобод людини і громадянина*.

У мотивувальній частині Рішення Конституційного Суду № 20-рп/2011 від 26.12.2011 р. зазначено, що «пе-

редбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою *збереження балансу інтересів усього суспільства*».

Згадуючи про термін «*справедливий баланс*», який активно використовує у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини, варто сказати, що в нашому законодавстві цей термін також вживається. Так, зокрема, працівник прокуратури повинен «прагнути досягнення *справедливого балансу* між правами та свободами особи і загальними інтересами суспільства», що зазначено у ч. 2 ст. 9 Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури, схваленого 28.11.2012 р. Всеукраїнською конференцією працівників прокуратури та затвердженого Наказом Генерального прокурора України № 123 від 28.11.2012 р. Крім того, в абз. 2 ч. 2 згаданої статті також сказано, що працівник прокуратури «повинен дотримуватися *пріоритету інтересів*: представляючи інтереси держави у відносинах з іншими особами, зобов'язаний діяти виключно в інтересах держави».

Водночас Конституційний Суд вважає, що «держава, встановлюючи законами України засади створення і функціонування грошового та кредитного ринків (п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України), має підтримувати на засадах пропорційності *розумний баланс між публічним інтересом ефективного перерозподілу грошових накопичень, комерційними інтересами банків щодо отримання справедливого прибутку від кредитування і охороняними законом правами та інтересами споживачів їхніх кредитних послуг*» (абз. 3 п. 3.2 мотивувальної частини Рішення № 15-рп/2011 від 10 листопада 2011 року (справа про захист прав споживачів кредитних послуг). Отже, цікавим предметом наукових досліджень може стати питання співвідношення термінів «справедливий» і «розумний» баланс (це терміни-синоніми чи вони мають принципово різне змістове навантаження?).

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що:

1) баланс інтересів є принципом внутрішньої політики Української держави, державної регуляторної політики, одним із принципів здійснення місцевого самоврядування і служби в органах місцевого самоврядування [7, с. 24];

2) баланс інтересів – це водночас фундамент, внутрішній стри-

жень, необхідна умова й шлях до суспільного консенсусу. Лише за рахунок механізмів (методів, способів і засобів) консенсусної демократії – шляхом взаємних компромісів, поступок, бажання почути одне одного й узгодити реалізацію своїх прав (інтересів) із правами та інтересами інших людей чи суспільства тощо – можна досягти того стану суспільних відносин, який може характеризуватися як «справедливий» чи «розумний» баланс інтересів;

3) постійне спрямування зусиль на пошук і досягнення балансу інтересів (справедливого чи розумного) як у нормотворчій (у тому числі законотворчій), так і у правозастосовній (у тому числі судовій) практиці рано чи пізно має привести до стабільності суспільних відносин і прогнозованого розвитку суспільства й держави;

4) проведення подальших різноманітних наукових досліджень щодо механізмів (способів, засобів, форм, методів) забезпечення в суспільстві балансу інтересів є надзвичайно актуальним і необхідним для формування рівноваги, стабільності та гармонії суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. *Стьопін А.* Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=89&c=2244>

2. *Савченко С. В.* Співвідношення приватних і публічних інтересів: досвід України // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 53–57.

3. *Алексеев С. С.* Частное право. – М.: Статут, 1999. – 158 с.

4. *Тацій В. Я.* Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Право України. – 2001. – № 6. – С. 3–7.

5. *Пьянкова А. Ф.* Баланс интересов в гражданском праве России и его обеспечение в договорных отношениях: автореф. дис. ... канд. юр. наук. – 2013. – 29 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.usla.ru/structure/dissovet/avtoref_pyankova.pdf

6. Резолюція 800 (1993) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про принцип демократії» від 1 липня 1983 року // Право України. – 2013. – № 8. – С. 174–176.

7. *Мірошниченко Ю.* «Ефективний діалог» держави і громадянського суспільства як передумова становлення консенсусної демократії // Віче. – 2013. – № 22. – С. 22–25.